

PANORAMA: ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ, I

Араб империясы дәуіріндегі
Афроеуразия (б.з. 500–800 жж.).
Дала мен шөлдің жаңа империялары

Кіріспе

Өткен дәрісте қарастырған қозғалыстар герман мигранттарын, сондай-ақ Аландар, Ғұндар, Ақ Ғұндар, Аварлар және басқа топтарды қамтып, батыс Рим империясының құлдырауын тудырып, шығыс Рим немесе Византия империясына ұзақ уақыт қауіп төндірді. Дала басқыншылары Парсы мен Үндістанның солтүстігіне де шабуылдар жасап тұрды. Шығыста, олар Қытайдың солтүстік-батыс шегараларына қысым көрсетті.

VII–VIII ғасырларда бақташы халықтардың Афроеуразия тарихында айқын көрініс беруін және екі негізгі өзгерісті байқауға болады. Біріншіден, атты әскерлер Ішкі Еуразия ішінде үлкен мемлекеттер қалыптастырды. Бұл топтар ғұндармен салыстырғанда көшпелі орда емес, керісінше, «Ішкі Еуразияның» ресурстарын, яғни ірі қара мал жайлауларын, оазисті ауылшаруашылығын және қалааралық сауданы басқаруға қабілетті тұрақты, тиімді ұйымдастырылған үкіметті құруды көздеді. Екіншіден, құрғақ Арабия түбегі алғаш рет пайда болып, жаңа саяси билік орталығы ретінде көрінді. Жетінші ғасырдағы араб тілді көшпенділер мен оазис тұрғындары жаңа мемлекет құрып қана қоймай, екі ғасыр бұрынғы ғұндар мен герман тайпалары сияқты Еуропада көрші аграрлық жерлерге шабуыл жасап, Парсы Сасанид империясын жойып, Византияның ең бай өңірлерін тонады.

Жібек жолы бойындағы империялардың жандануы үлкен тарихи өзгерістерге алып келді. Ішкі Еуразия керуен жолдарындағы үш жүз жылдық мазасыздықпен үзілістерден кейін, алтыншы ғасырдың соңында байланыс қайта жанданды. Бұл дала мен тау империяларының мықты күштерінің көтерілуіне байланысты болды. Негізгі мемлекет құрушылар болып Түрік, Тибет, Ұйғыр және Хазарлар атанды.

Түрік қағанаты

«Түркілер» деп аталатын жауынгерлер Жібек жолын қалпына келтірудің артықшылығын пайдалану мақсатында алғашқы жаңа мемлекеттер құрып, оны одан әрі ынталандыруға көмектесті. Түрік атауы бастапқыда түркі тілдерінде сөйлейтін белгілі бір пасторлық көшпелі тайпаға қатысты болған. Талантты көшбасшылардың арқасында құрамалы соққылар мен қылыштарды қолданып соғысқан түрік әскерлері көрші елдерді жеңіп алды. Сонымен қатар, олардың аман қалған ересек еркектерін түрік қатарына енгізіп, жауынгерлердің үлкен конфедерациясын құрған.

Бұл одан әрі күшейе берген әскер алыс орналасқан тайпаларды басып ала бастады, ал түркі мемлекетінің территориясы одан әрі созыла берсе керек. Өсе келе, Түрік мемлекеті бір қатар Ішкі еуразиялық тілдерде сөйлейтін пасторлық көшпенділер мен оазис фермерлерін бір топқа жинаған. Туыстық қатынастарға негізделген тайпалық және клан ұйымынан басқа, түркілер Орталық басқарушы иерархияны құрды. Жоғарыдағы көшбасшы немесе «қаған» жергілікті губернаторларға тапсырыстар жіберіп, олар өз кезегінде жергілікті тайпалар мен қала басшыларына жетекшілік етті. Үкімет халықтан және саудадан жинақталған салықтар арқылы әскер мен әкімшілікті қамтамасыз етуге мүмкіндік алды.

Екі түрік империясы бірінен соң бірі дамыды. Біріншісі, Шығыс Түркі деп аталып, 552–630 жылдар аралығында өсіп, тайпааралық соғыстар нәтижесінде ыдырады. Қытайдағы Тан империялық үкіметі жібек тасымалы мен әскери көмек уәделерін пайдаланып, Түркі көшбасшыларын бір-біріне қарсы шағыстырды. Екіншісі – Батыс империясы 682-ден 744 жылға дейін өмір сүрді. Олардың территориясы Солтүстік-Батыс Қытай мен Қара теңіздің солтүстік-батысындағы Каспий далалары арасына дейін созылды. 628 жылы Буддистік мәтіндер мен қасиетті атамұраны жинау үшін Үндістанды аралап шыққан Қытай монахы Сюань Цзянь батыс жібек жолының төңірегінде Түрік қағаны Тұн-Жабғуға барып өзін таныстырды. Сюань Цзянь Түрік қағанаты сотының керемет екенін растап, кездесуді келесідей сипаттаса керек: «Қаған жасыл атласты шапанымен жабылған болатын, ал шашының ұзындығы он футтан асып, басының айналасында бұрылып, артынан салбырап тұрды. Оның 200-ге жуық офицерлерінің барлығы әшекейленген зерлі жібек мата киіммен киінген, шаштары өрілген болды. Оң және сол жақтарындағы тәуелсіз сарбаздары жүн және жіңішке киім-кешек киген; олар қолдарына найза,

садақ пен штандарттарды алып, түйелер мен жылқыларға мінген. Олардың санын санауға көз жетпеді».

Американдық зеттеуші ғалымдардың айтуынша, сауда-саттық кірісін жинау үшін Түріктер (бүгінгі Өзбекстан және оңтүстік Қазақстан аумағындағы) Амудария мен Сырдария өзендері арасында орналасқан Согдиана көпестерімен тығыз қарым-қатынаста болды. Парсы (Фарси) тілінде сөйлейтін согдиандықтар, сауаттылығы мен коммерциялық тәжірибелері үшін ерекшеленді. Біздің дәуірімізден біраз уақыт бұрын, олар Согдианадағы Самарқандтан Жібек жолдары бойында Қытайға дейінгі қалаларға дейін таратылған сауда орындарының диаспорасын құра бастады. Түркі қорғауындағы согдианалықтар жылқы, түйе, тері және басқа Оңтүстік-Батыс Азия өнімдеріне айырбастау үшін жібек, зығыр, шарап және басқа да көптеген сәнді қытайлық киімдерді батысқа қарай жөнелтті. Согдианалық көптеген саудагерлер Зороастризм, басқа буддизм, манихейизм және несторандық христиандықты ұстанды. Олар Қытай мен Ішкі Еуразиядағы бұл діндердің дамуына үлес қосып, согдиан ғалымдары осы діндердің қасиетті жазбаларын қытай тілін қоса алғанда бірнеше тілге аударған.

Ұйғыр империясы

Екінші Түрік қағанаты VIII ғасырдың ортасында көшбасшылық үшін қатыгез тайпалық күреске ұшыраған еді. Бір ғасырға жуық өмір сүрген ұйғыр мемлекеті (744–840) Жібек жолдардың шығыс бөлігін басқарды. Селенга, Орхон, Тола өзендері бойында орналасқан. VIII ғасырдың бас кезінен бастап яглакар руы бастаған тоғыз-оғыз тайпалар одағы Шығыс түрік қағандығына қарсы өз тәуелсіздіктері үшін кескілескен ұрыс жүргізді. Бірте-бірте олар бір мемлекетке бірікті. Жаңа мемлекет Ұйғыр қағандығы деп аталды. 744 жылы Шығыс түрік қағандығының әскерін күйрете талқандаған олар саяси әскери билікті тұңғыш рет өз қолдарына алды. Шығыс түрік қағандығының орнына жаңа мемлекет — Ұйғыр қағандығы пайда болды. Оның астанасы — Орхон өзені бойындағы Қарабаласағұн қаласында орналасты. Алғашқы қаған Пэйло (746) болды. Оның кезінде қағандық аумағы Алтай тауларынан Үлкен Хинганга, Саян жоталарынан оңтүстіктегі Гоби шөліне дейін созылды. Пэйло өлгеннен кейін оның баласы Мойыншор таққа отырды (746–759 жж.). Ол мемлекетті нығайтып, Орта Азия және Қытаймен қарым-қатынас орнатты. Мойыншор Тываны өз қол астына қаратты. Ұйғыр қағандығының әскери және саяси қуатының артқаны соншалық 757 ж. Қытайда соғдылық Ань Лу-шань бастаған көтерілісшілер бас көтергенде Қытай императоры Мойыншордан көмек сұрады.

Ұйғыр қағандығы түркі тектес көшпелі тайпалардың одағынан тұратын ортағасырлық мемлекет болды. Бас билік қағанның қолында шоғырланды. Халық негізінен малшаруашылығы және егіншілікпен айналысты. Қала, бекініс, елді мекен салу дами түсті. Қолөнер кәсібі өрге басты. Сирия алфавиті негізінде ұйғыр жазуы пайда болды. Ұйғырлардың бір бөлігі буддизм дінін қабылдаса, VIII ғасырдың аяғынан манихей дініне көше бастады. Дегенмен халықтың негізі тәңіршілдікті ұстанды. Ұйғыр ақсүйектерінің өзара қырқысулары мен тайпалардың қағанның билігіне қарсы күресі салдарынан VIII ғасырдың аяғында қағандық әлсіреді. Ақыры 840 ж. Енисей (Енесай) қырғыздарының соққысынан күйреді. Ұйғырлардың бір бөлігі Алтай мен Тарбағатай аралығындағы Қарлұқ қағандығына қашты. Қалғаны Шығыс Түркістан мен Ганьсу аймағына қоныс аударды. Ұйғыр қағандығы жүз жылдай Қытайдың Орта Азияға шығуына күшті кедергі болды.

«Халық этногенезіне қатысқан тайпалардың әр алуандығына сәйкес бүгінгі Ұйғырлардың антропология жағынан біртекті еместігі байқалады. Авторлар Қашғарияның оңтүстігінде еуропалық нәсілдің памир тобы басым болса, Шығыс Түркістанның солтүстігін мекендеушілерде еуропа-моңғолоидтық элемент тең түседі (тұранаралық нәсіл)» деп жазады. Ұйғыр этнонимі III ғасырдан белгілі. Көне заманда моңғол даласын мекендеген көшпелі Ұйғырлардың арғы тектері ғұндардың тайпалық одақтарына енген.

Түркілер сияқты, ұйғырлар буддизм, зороастризм және несториандық христиан дінімен және басқа да Жібек жолдарының бойымен тараған діндермен таныс болды. Ираннан шыққан монахтар мен саудагерлердің әсерінен ұйғыр элитасы Пайғамбар Манидің уағыздаған Манихейизмге көшті. Манихейлік храмдар мен ғибадатханалар, шығыс далалар мен Қытайда VIII

және IX ғасырларда өркендеген. Бірақ бұл дін 840 жылы ұйғыр мемлекеті ыдырағаннан кейін буддизм мен несторандық христиандыққа жол берді. Бұл манихеизмнің әмбебап діні ретінде қалыптасу болашағын тоқтатты.

Тибет империясы

Төртінші Ішкі еуразиялық империя далада емес, Тарим шұңғымасы мен Гималай тауының ұлы қабырғасы арасында орналасқан Тибет үстіртінде пайда болды. Тибет тұрғындары қытай тілін қамтитын отбасылық тілде сөйледі. Олардың егін және малшаруашылығымен айналысатын аралас экономикасы болды.

618 жылы Тибет көшбасшысы Сонгцэн Гампо өзінің жеке билігі астында жергілікті көшбасшылардың жұмысын ұйымдастырды. Ат армиясын жауынгерлік қуаттандыру үшін жеткілікті күш жинаған соң, Тибет басшылығы үстірттен Тарим шұңғымасына түсіп, көптеген шығыс жібек жолы қалаларын басып алып, олардың коммерциялық қозғалысын бақылайтын болды. Тибет әулетіндегі барлық патшалар Буддизм монахтары мен ғибадатханаларға қамқорлық жасады. Бұл саясат мемлекетке діни аурамен мәртебе беріп, оларды тибет буддизмі деп сипатталатын наным-жайттар мен рәсімдердің танымал жиынтығына айналуына негіз болды. Империя 842 жылы кенеттен құлады, бірақ екі ғасырдан астам уақыт бойы ол Ішкі еуразиялық саясатта маңызды рөл атқарып, қалалар мен сауда жолдары үстемдігі үшін империялық Қытай, Түріктер және Ұйғырлармен бақталасып, келіссөздер жүргізгені сөзсіз.

Хазарлар мемлекеті

Ең ұзақ өмір сүрген түркітілдес мемлекет – Хазария (630–965) болды. Қара және Каспий теңіздерінің солтүстігіндегі Понтий-Каспий даласында пайда болған Хазар империясы оның бойында Волга, Дон және Днепр өзендерінің бай ауылдық алқабында орналасты. Бұл мемлекет Ішкі еуразиялық соғыстардан немесе құрғақшылықтан қашып батысқа қарай қоныс аударған түркітілдес топтардың коалициясы болып табылады.

Хазар жауынгері

Сауыт киіп, қаруланған жауынгердің суреті безендірілген қасиетті жәдігерлерді сақтауға арналған сүйек құты. Бұл заттың шыққан жері – Қара теңіздің солтүстігіндегі Дон өзені алабы.

Батыс Түрік қағандығында 630–651 жылдары дулу мен нушеби тайпалары арасында азамат соғысы жүрді. Нушебилер Орта Азияның бай қалаларына арқа сүйеп, Қытаймен одақтасты. Дулу бастаған жауынгер көшпенділер шығыс түрік ханзадасы Юйгу шадқа сүйенеді. Ал хазарлар нушеби құрамында еді. Осы кезеңде күшейіп алған Таң әулиеті қағандықтың батыс иеліктерін басып алды. Нушебилердің өз арасында да наразылықтар туындап, Қытайды жақтаған Иби-Шегуй ханды қуып жібереді. Дулу тайпасынан шыққан Дулу Хэлу Шаболо хан билікті тартып алған соң, хазарлар іштей бөліне бастады. Хазарлардың алғашқы билеушісі жергілікті билеушілерден емес, тақтан қуылған түрік қағаны болды.

VII ғасырдың ортасында Түрік қағандығының еуропалық бөлігінде екі тәуелсіз саяси құрылым – Хазарлар мен Бұлғарлар құрылды. Хазар қағандығы өз қуатын арттыру мақсатында көрші тайпаларды, әсіресе, туыстас, бірақ жаулық көзқарастағы бұлғарларды бағындыруға кіріседі. Бұлғарлар жеңіліс тауып, Ботбай басқарған бір бөлігі оларға бағынады. Олар кейіннен «Қара Бұлғарлар» деп аталған кубаньдық бұлғарлар тобын құрайды. Хазарларға бағынғысы келмеген бір бөлігі Еділ бойымен жоғары өрлейді. Сөйтіп, Еділ бұлғарлары пайда болды. Үшіншісі – Аспарух бастаған болгарлар 660 жылы Дунайға жетіп бекінеді. 679 жылы олар грек әскерін талқандап, ізінше Добрджаға басып кіріп, Дунай мен Балқан аралындағы елдерді түгелдей бағындырады.

Оқулық авторларының мәліметінше, VIII ғасырда иудаизм Хазар билігі мен сауда таптары арасында таралды. Авторлар бұл жағдайдың қалай орын алғаны туралы аз білсе де, еврей қауымдастығы Кавказ мен Қара теңіз аймақтарын түркі тілшілерінің келуінен көп уақыт бұрын басып алғаны туралы дәлелдемелер бар екенін есте сақтауға шақырады. Халықтың көпшілігі бұл дінге әлі де ауыспаса да, Хазар патшалары иудаизмді ресми дінге айналдырып, негізінен Еврей қасиетті кітабымен (Ескі өсиет) шабыттанды. Саяси және коммерциялық элита еврей алфавитін діни тәжірибеде, сондай-ақ әкімшілік және коммерциялық байланыста қолданды. Хазария X ғасырда ыдыраған кезде, иудаизм де аймақтағы ерекше позициясын жоғалтты. Алайда, еврей халқының кейбір бөлігі Шығыс пен Орталық Еуропаға жаңа қауымдастықтар құру үшін қоныс аударған болуы мүмкін.

Хазар монархтары бірнеше әкімшілік қалалардың негізін салып, үнді-европалық және түрік фермерлерін, малшыларын және қала тұрғындарын биледі. Хазария екі ірі сауда артерияларында, Қара теңіз порттарында тоқтайтын Батыс Жібек жолының саудасын және Ресейдің теріс ормандарын, Парсы мен Сириямен біріктіретін солтүстік-оңтүстік бағыттарын салық салу жолымен байлық жинады.

IX ғасырдағы орыс жылнамаларында Днепр бойындағы тайпалар хазарларға сансыз ақ терілермен немесе қарулармен, қылыштармен алым-салық төледі делінген, ал X ғасырда сол алым-салық олардан ақшалай алынған. Исламдық (арабтық) жазбаларда хазарлар тамаша егіншілер және шебер балықшылар деп айтылады. Соларда хазарлар жері кең және су қоймаларына бай, әсіресе, қыста судың молдығы соншалықты, балық пен жануарларға бай сансыз көлдер пайда болады. Сол көлдердегі балықтар семіз болып келіп, оларды хазарлар өз майына қуырады. Су тартылған көктем мен жазда хазарлар астық себеді. Сөйтіп, бір жерден хазарлар екі өнім: қыста – балық, жазда – бидай жинады деп айтылған.

Қорытынды

Қорытындылай келе, VII және VIII ғасырлардағы Ішкі еуразиялық империялар маңызды мәдени мұра қалдырғанын байқауға болады. Бұл аймақта қолөнер бұйымдары, киімдер, ас үй заттары, оған қоса, түркі тілдерінің ерекше стильдері кеңінен таралған. Бүгінде алты еуразиялық мемлекетте түркі тілдері қолданылып, сондай-ақ Қытай, Ресей және Германияда кеңінен тараған. Сонымен қатар, осы кезеңнен бастап, түркітілдес халықтардың дүниежүзілік тарихта маңызды рөл атқаратыны белгілі болғанын біз кейінгі дәрістерде қарастырамыз.

Сұрақтар

1. Орта ғасырлардағы ірі империялардың пайда болу себептері қандай?
2. Түрік империясының қарқынды дамуы қандай инновацияларға тәуелді болды?
3. Дәрісте аталған империялардың өмір сүру ұзақтылығы қандай себептер мен шамамен ұқсас болды?